

УДК 811.161.2'42:821.161.2-311.8

Є. С. Моштаг

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

**Метафора як засіб репрезентації знань про світ
у мандрівній прозі Ірен Роздобудько**

Моштаг Є. С. Метафора як засіб репрезентації знань про світ у мандрівній прозі Ірен Роздобудько. Досліджено вживання метафори в подорожніх нарисах Ірен Роздобудько «Мандрівки без сенсу і моралі». Показано, що метафора допомагає яскравіше передати враження від побаченого й відчутого, виконує пізнавальну функцію, є суб'єктивною і часто передає емоції та оцінки письменниці. Продемонстровано, що актуалізовані або отримані в мандрах культурні знання самі стають підставою для творення нових метафор, які є індивідуально-авторськими.

Ключові слова: метафора, мова сучасної української прози, подорожній нарис, експресія.

Моштаг Е. С. Метафора как средство представления знаний о мире в прозе Ирен Роздобудько о путешествиях. Исследуется употребление метафоры в путевых очерках Ирен Роздобудько «Путешествия без смысла и морали». Показано, что метафора помогает более выразительно передать впечатления, выполняет познавательную функцию, является субъективной и часто передает эмоции и оценки писательницы. Продемонстрировано, что актуализированные или приобретенные в путешествиях культурные знания сами становятся основанием для создания новых метафор, являющихся индивидуально-авторскими.

Ключевые слова: метафора, язык современной украинской прозы, путевой очерк, экспрессия.

Moshtag E. Metaphor as Means of Representing Knowledge about World in Travel Prose by Iren Rozdobud'ko. The use of metaphor is studied on the material of travel essays by Iren Rozdobud'ko «Travels without sense and moral». The ways are shown how metaphor helps to express sensual experiences, how it carries out cognitive function. It is also pointed out that being subjective, metaphors often express personal emotions and appraisals of the author. The cultural knowledge actualized or got during travels are displayed to become the base of new metaphors, created by the writer.

Key words: metaphor, language of contemporary Ukrainian prose, travel essay, expression.

Серед сучасної української жіночої прози особливим різновидом є проза мандрівна, яка передає досвід подорожей, світопізнання, а також самопізнання через знайомство з новими місцями світу. Це своєрідне явище на сьогодні не досить досліджене в лінгвостилістичному аспекті. Є певні спостереження щодо мовної картини світу сучасного жіночого роману, де «практично немає меж поміж різними стильовими потоками, поєднання яких створює еkleктизм художньої мови» [2:74]. На думку Т. Должикової, «жіноче емоційне світосприйняття постає в характерній метафориці сучасного прозового тексту» [2:76]. Погоджуючись із цією думкою, ми маємо на меті опрацювати метафорику подорожніх нарисів Ірен Роздобудько, зібраних під однією обкладинкою в книжці [4], і виявити, які метафори слугують письменниці для передачі своїх вражень і нового досвіду, отриманого в подорожах.

Метафорика Ірен Роздобудько вже була предметом уваги в статті Ю. Соколовської, де авторка стверджує, що «метафори виконують певну текстоорганізуючу та гармонізуючу функцію, суть

якої полягає в забезпеченні текстової цілісності, його експресивної насиченості, й відіграють принципово важливу роль на всіх рівнях індивідуального стилю Ірен Роздобудько – функціональному, емотивному, композиційному та сюжетотворчому» [8:98]. Водночас слід зазначити, що висновки авторки стосуються художньої прози письменниці і не прояснюють специфіку її мандрівних нарисів, отже метафорика останніх ще потребує належної уваги. Так само бракує аналізу подорожньої прози І. Роздобудько й в інших працях, присвячених її ідіостилію [1; 6; 7], хоча вони містять певні загальні стилістичні зауваження, наприклад, про те, що «авторка за допомогою наскрізної деталі, найчастіше якоїсь однієї зорової, слухової або ж кольорової ознаки, надає просторовому образу ту чи ту емоційну тональність, що відповідає художнім завданням того чи іншого твору» [7:59].

В аналізі метафор у мові подорожніх нарисів ми виходимо з «осмислення метафори як засобу пізнання дійсності, організації досвіду, образної форми раціональності» [3:3], а саме з того, що «метафора виникає під час вирішення проблемної когнітивно-номінативної ситуації, коли людина,

спираючись на уяву, формує образи і смисли, яких раніше не існувало» [там само]. У цьому контексті особливо важливим є гносеологічний підхід до метафори з урахуванням того, що в подорожі для суб'єкта часто на перший план виходить саме пізнавальна діяльність. У ході цієї діяльності мовна метафора разом з іншими лексичними засобами бере участь у членуванні світу й репрезентації дійсності [5:10]. Саме такі процеси і явища, відбиті у мові, спостерігаємо в досліджуваній книжці Ірен Роздобудько.

Передусім метафора слугує письменниці для описів дійсності, сприйнятої візуально (в основному) та за допомогою інших чуттів. Наприклад: «З глибин теплою Адріатичного моря піднялися доісторичні рептилії. Та так і залишилися лежати під променями, вигріваючи на сонці свої старезні панцири. Згодом люди спорудили на них міста і селища. І всю цю мальовничу гряду островів – а їх тут більше тисячі! – назвали Хорватія» [4:40]. Це початок розділу про Хорватію. У такий спосіб формується образ, що запам'ятовується, за зразком міфу (адже «зв'язок метафори з міфом як за походженням, так і за семантичною сутністю добре відомий» [5:24]). Цей образ отримує розвиток і на останній сторінці нариса про Хорватію: «Виявляється, що в Хорватії лишилася купа безлюдних островів! Можливо, єдиних в усьому світі. Адже з усіх 1185 “спин давніх рептилій” заселено лише 66» [4:53]. Отже, авторка створює метафоричну рамку, зміцнюючи виразальну силу образу і посилюючи відчуття казковості, незвичайності своїх мандрівних спостережень.

Привертає увагу, що значна частина метафор присвячена параметричному опису, а саме: ці засоби мають експресивно передати враження від невеликого розміру містечок і країн. Із цією метою письменниця використовує виключно артефактну метафору: *майже іграшкова територія* [4:12]; *Яффа – старовинне «кишенькове» містечко* [4:166]; *міста Істрицького півострова, які для себе я охрестила «містечка в тютюновій скриньці»* [4:42] (в останньому випадку авторка підкреслює, що метафора належить саме до її ідіолекту, є продуктом її лінгвокреативної діяльності). Артефактна метафора може розгортатися до цілого динамічного образу, в основі якого лежить сценарій: *«Таке враження, що його [місто] з філігранною ретельністю зробив якийсь годинникар, начепивши на око збільшувальне скло»* [4:43]. Тут образ маленького міста переданий опосередковано, але також експресивно.

Крім артефактної метафори, для увиразнення вражень від міст і країн рідше використовуються інші типи метафоричних перенесень: *стерильно чисті вулички* [4:12]; *Америка галаслива, привітна і дитинна* [4:135]. Окремо відзначимо випадки, у

яких роль метафори виконує власна назва, що вказує на роль культурних знань, закріплених за онімними одиницями в мові і свідомості. Так, у метафорі *«Можна дати руку на відсіч, що цей заповідник – штучний, така собі туристична Мекка»* [4:49] використано стандартний онім *Мекка*, що часто зустрічається в розповідях про відомі туристичні місця, до яких масово прагнуть відвідувачі. Можна сказати, що це такий метафоричний штамп, і в авторки виникають не дуже приємні очікування від позначеного такою метафорою місця, що підкріплене оцінним означенням *штучний*. Далі в тексті за прийомом антитези такі очікування не справджуються, і враження виявляються кращими, ніж можна було б сподіватися: *«Усе тут зроблено самою природою»* [4:49]. Натомість метафорично вжите позначення *«Санта-Барбара»* несе інше навантаження, а саме апелює до знань читача про відомий богемний район. Ці знання актуалізуються у зв'язку з побаченням у фінському місті Тампере: *«Не віриться, що у місцевій “Санта-Барбарі”, “мистецькому” районі Піспала, мешкають люди, а не небожителі»* [4:19]. Отже, так метафори виконують пізнавальну функцію, дають підстави для припущень про певний фрагмент дійсності, невідомий авторці, на основі уподібнення до вже відомого.

Власні назви в метафоричному вживанні допомагають авторці передати й інші зовнішні враження – про зустрінутих у подорожах людей. Це дає змогу виразніше змалювати цих людей для читача, з яким письменниця сподівається мати спільні асоціації. Наприклад: *«Таким був шофер, що зустрічав нас в аеропорті. <...> Найдивовижнішими були його вуса, закручені на цоках у п'ять кілець. Викапаній **Карабас-Барабас у молодості!**»* [4:48]. Ще один важливий засіб створити експресивний вербальний образ людини – візуальна асоціація зі світом природи. Описуючи малайзійських жінок, авторка пише: *«...Сукні тріпотять і обвиваються довкола їхніх <...> фігур, мов прапори довкола флагштока. Пересуваються вони переважно на традиційному транспорті – мотоциклі»* [4:84]. Такий опис обґрунтовує будову візуальної асоціації і підводить до її фінального втілення у вигляді експресивного образного слововживання: *«Гігантський барвистий метелик на залізному коні, що мчить вулицею, – теж одна з ознак країни»* [там само]. Завдяки такому прийому нове знання про далеку екзотичну країну має підстави закріпитися в картині світу читача.

Вище ми розглянули роль метафори в описах зовнішніх, здебільшого зорових, вражень авторки. Не менш важливу роль метафора відіграє і в передачі емоційних станів, спричинених подорожами, переважно – красою і новизною

побаченого в них. Як правило, у таких випадках стан людини передається через стан довкілля, живої і неживої природи, а також через уподібнення оповідачки до частини цієї природи. Наприклад: «*Варто лише налаштуватися на трансляційні хвилі, котрі охоплюють тебе в кожній незнайомій місцевості. Головне – відчувати їх. А якщо відчуєш, то плаватимеш у них, мов рибка. Тоді до тебе заговорить і каміння...*» [4:6]. Порівняймо також: «*З другої години дня і до п'ятої вечора, особливо в спекотні сонячні дні, магазинчики взагалі зачинаються на сієсту – святий час відпочинку для місцевих жителів. <...> Час зупиняється, повітря – також*» [4:44]. Відсутність руху в просторі (безвітряна погода) метафорично переноситься на відсутність руху в часі (на основі психологічного враження від дійсності). Це враження ніби виводить відчуте й пережите авторкою за межі звичайного людського досвіду, роблячи її розповідь про хорватське містечко і перебування в ньому чимось винятковим. І навпаки, енергійний настрій, викликаний швидкою зміною обставин, припливом нових вражень, асоціюється з рухом вітру і його метафоричною дією на людину: «*Аеропорт Сінгапура вражає своїми масштабами, багатством і людським розмаїттям. Вітер мандрів б'є в голову саме тут...*» [4:72].

Метафора в Ірен Роздобудько є дієвим способом також передати оцінку. Основа цієї оцінки – доречність або недоречність подій в обставинах подорожі згідно зі світоглядними настановами авторки. Розгляньмо: «*Я не люблю туризму в чистому вигляді. Не люблю ходити в юрмі. А марш-кидок до чергового музею чи штучних руїн якого-небудь палацу віддам за посиденьки в таверні і спостереження за вулицями незнайомого міста*» [4:5]. Метафоричний іменник *марш-кидок* належить до групи військової лексики, його семантичні компоненти «швидкість» і «важкість» вказують на недоречність в умовах туристичного відпочинку. Отже, метафора передає оцінку. Так само недоречність і неправильність дій туристів оцінюється у фразеологізмі *поставити галочку*, який теж передає спосіб сприйняття нових вражень. Розповідаючи про ізраїльські пам'ятки батьківщини Ісуса Христа, письменниця зазначає: «*Майже все це входить до туристичної програми і здається достатнім для того, щоб поставити галочку: "Я там був". Але коли починаєш вивчати країну "зсередини", розумієш, що на всі її пам'ятки і визначні місця не вистачить і кількох років*» [4:146].

В особливо експресивних фрагментах кілька функцій метафори поєднуються, тоді вислів виходить водночас і експресивним, і емоційним, і оцінним. Такою є розповідь про фінське повітря – одне з яскравих вражень авторки від перебування в

північній країні: «*Фінське повітря можна: а) наливати у склянку і пити; б) нарізати шматочками, мов прозоре лимонне желе; в) прикладати до ран (у тому числі й душевних!)*» [4:18]. Фізіологічна природа процесу людського дихання увиразнюється уподібненням до інших аналогічних процесів (пиття, їжа, тілесна регенерація) і внутрішніх переживань. Це розгорнута багатообразна метафора.

Вище в статті вже йшлося про те, що метафори в мандрівній прозі часто мають яскраво виражений культурний зміст. Зупинимось на цьому дещо докладніше. Подорож для Ірен Роздобудько являє собою знайомство з культурою іншої країни, форму культурного пізнання. У зв'язку з цим можна окреслити деякі специфічні явища, пов'язані з метафорами.

Знайомлячись з іншою культурою, письменниця в ряді випадків ретранслює метафори, що вже існують у цій культурі. Вони вводяться в її оповідь у незмінному вигляді, при цьому супроводжуються вказівкою на чуже мовлення: «*Про Тампере кажуть, що це робітниче містечко з аристократичним серцем*» [4:19]; «*Шведи обожнювали свого короля. По-перше, він був пишним красенем, по-друге – розумником, котрий зійшов на трон у сімнадцятирічному віці. Його називали не інакше як "золотим"*» [4:33]. Втручання авторки в такі метафори не відбувається, вони просто переносяться з іншої картини світу.

Проте частіше в Ірен Роздобудько спостерігаємо креативне втручання в будову образу, що робить її вислови водночас і носіями змісту іншої культури, і втіленнями індивідуально-авторської картини світу. Наприклад, описуючи Стокгольм, авторка використовує відому метафору-персоніфікацію *вітер співає*, але розширює її за рахунок називання специфічного культурного явища відвіданої країни: «*В тіні старовинних мурів співає давні саги вітер*» [4:30]. Інколи відома метафора на основі пережитих подій узагалі буквалізується, тобто відбувається часткове повернення до прямого значення і його взаємодія з переносним: «*І ми вирушили до столиці... І одразу ж потрапили "з човна на бал". Причому в буквальному розумінні: вся набережна Гельсінкі була всіяна рибальськими човнами, з яких продавали рибу, ікру і прянощі. Таке рибне свято відбувається тут лише раз на рік і має назву "День салаки"*» [4:21]. У контексті взаємодіють вільне (пряме) і фразеологічно зв'язане значення слів *човен* (у канонічній формі фразеологізму *корабель*) і *бал* (контекстуальний відповідник поняття *публічне свято-гуляння*), що дозволяє водночас характеризувати і зовнішні обставини, у яких відбувається дія, і внутрішній стан оповідачки.

Нарешті, важливим складником ідіостилю Ірен

Роздобудько в досліджуваній книжці є прийом, який полягає у створенні нових, авторських метафор на основі культурних знань. Елемент мовної гри є в перифразі – «перейменуванні» Сполучених Штатів Америки: *«Як на мене, Америка – це не дядечко Сем, якого зображують на карикатурах, а така собі тітонька Джейн, котра скрізь суне свого довгого воронячого носа і... підгрибає під себе усе, що блищить, все, що їй сподобалось...»* [4:122]. Новітня метафора спирається на гендерні стереотипи і знання про поведінку птахів, вона репрезентує оригінальність погляду авторки, спонукає читача активізувати увагу і глибше замислитися над образом.

Інтертекстуальну природу має метафора *рибки-бананки*, яку авторка використовує для передачі своїх вражень про життя в деяких країнах: *«Є це один схожий синдром – “синдром рибки-бананки”, про яку писав Селінджер. Така рибка любить запливати в затишну вузьку ущелину, стінки якої надійно захищають від штормів та інших підводних катаклізмів. “Бананка” чудово живе в теплому затишку печерки – добре спить і їсть, її не дістають ані вороги, ані негаразди відкритого океану. Від такого життя рибка розростається, гладшає, втрачає рухливість і гнучкість. А коли їй це набридає, починає тикатись в отвір виходу, щоб вибратися назовні. Але – дзуськи: тіло стало вдвічі ширше за отвір! Виходу немає. І “бананка” гине, так і не відчувши стрімкої і небезпечної течії. Щось подібне відбувається в усіх надто спокійних країнах. Гострі відчуття тут воліють отримувати через усілякі допинги...»* [4:37–38]. Метафоричний образ тут є засобом соціальної характеристики.

Схожим чином можна висловитися про метафору *Голема*, яка спирається на почуту авторкою в Празі легенду про зліпленого колись рабином і містично оживленого глиняного велетня, який прислужував своєму володареві, міг виконувати хатню роботу, проте був позбавлений будь-яких людських почуттів. На основі саме останніх ознак і вибудовується соціальна метафора від авторки подорожніх нарисів: *«Я думала про те, скільки таких “големів” живе довкола. Тих, хто добре їсть, солодко спить, гарно росте, старанно (чи не дуже) працює. І що отримує за це? <...> Нинішні “големи” не замислюються, навіть вони все це роблять, навіть живуть...»* [4:104]. Нездатність сучасних людей замислитися над своїм життям тут є основою метафоричного образу. Останні приклади показують, що метафора може дуже широко розгортатися й створювати узагальнення в авторському мовленні.

Таким чином, в описі подорожей і вражень від них метафора відіграє важливу роль для Ірен Роздобудько. З одного боку, вона допомагає яскравіше передати враження від побаченого й відчутого, зафіксувати його в яскравих образах, які мають підстави закріпитись і в пам'яті читача. З другого боку, актуалізовані або отримані в мандрах культурні знання самі стають підставою для творення нових метафор, індивідуально-авторських, які здатні говорити вже не тільки про враження, а й про позицію письменниці щодо певних соціальних явищ. Вивчення стилістичних прийомів української прози про мандри є перспективним напрямом лінгвістичного дослідження сучасної літератури.

Література

1. Гайдученко Г. Порівняння як мовно-образний засіб творів Ірен Роздобудько / Галина Гайдученко // Наук. вісник Херсонського держ. ун-ту. Сер. : Лінгвістика. — 2013. — Вип. 17. — С. 118—120.
2. Должикова Т. Світ жінки у її мові (про лінгвістичну сучасної феміністичної прози) / Тетяна Должикова // Культура слова. — К., 2011. — № 75. — С. 73—78.
3. Кравець Л. Динаміка метафори в українській поезії ХХ ст. : моногр. / Лариса Кравець. — К. : Академія, 2012. — 416 с.
4. Роздобудько І. Мандрівки без сенсу і моралі / Ірен Роздобудько. — К. : Нора-друк, 2011. — 192 с. — (Мандри.)
5. Скляревская Г. Метафора в системе языка / Г. Н. Скляревская. — 2-е изд., стереотипное. — СПб. : Филол. ф-т СПбГУ, 2004. — 166 с.
6. Соколовська Ю. Особливості жанрових трансформацій прози Ірен Роздобудько / Ю. С. Соколовська // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Сер. : Філологія. — 2014. — № 1107, вип. 70. — С. 176—180.
7. Соколовська Ю. пейзаж як засіб увиразнення філософсько-психологічної проблематики у прозі Ірен Роздобудько / Ю. С. Соколовська // Мандрівець. — 2014. — № 2. — С. 56—59.
8. Соколовська Ю. Функціонування метафоричних конструкцій у прозі Ірен Роздобудько / Ю. С. Соколовська // Філологічні трактати. — 2014. — Т. 6, № 3. — С. 95—99.